

Олексій Коротя,
 магістр історії,
 заступник директора з науково-екскурсійної
 діяльності Комунальної установи
 «Історико-культурний заповідник «Більськ»
 Полтавської обласної ради

МАЙДАНИ ПОБЛИЗУ С. ЗАЛАТИХА

Стаття присвячена результатами дослідження кількох курганних могильників Середнього Посулля у складі яких є майдани. Ці селітроварні майстерні були важливою складовою виробництва пороху у XVI-XVII ст. Досліджені селітроварні майстерні розташовані на кордоні Речі Посполитої. Виварювання селітри з курганних насипів є типовою технологією, що застосовувалася козаками.

Ключові слова: селітроваріння, майдан, кургани, Верхнє Посулля.

Перша половина XVII ст. в Європі була часом постійних війн, що характеризувалися активним використанням вогнепальної зброї та артилерії. Виробництво пороху та його складових було справою стратегічно важливою та надприбутковою. Найбільш технологічно складним було видобування селітри. Цей процес потребував залучення майстрів кількох спеціальностей, спеціального реманенту та робочої сили. Тому ціна на цю сировину була досить високою. На території Речі Посполитої право виварювати селітру належало короні. Проте, крупні землевласники, часто без королівського дозволу, запрошували майстрів та займалися видобутком і реалізацією селітри на власний розсуд. Така практика була поширена в південно-східних регіонах Речі Посполитої, а саме на Лівобережжі Дніпра де королівська влада не була досить сильною.

На південно-східному кордоні Речі Посполитої було багато курганних насипів та городищ, що містили природні поклади селітри. Їх розробкою займалися ватаги промисловиків з Лубен, Пирятина, Лохвиці, Ромен та інших лівобережних міст. Поширення майданного способу селітроваріння на Лівобережжі Дніпра припадає на першу половину – середину XVII ст.

Виявлення та картографування майданів в останній час набуло популярності серед вчених, що займаються проблематикою козацької доби. Ця категорія пам'яток швидко руйнується розорюванням, адже майдани розташовані на території сільськогосподарських угідь, що активно обробляються. Тому виявлення неушкоджених майданів зі збереженими складовими відбувається нечасто. Групи майданів поблизу села Залатиха Роменського району Сумської області є такими комплексами, що збереглися майже без ушкоджень.

Вперше каталог курганних старожитностей цього регіону був опублікований М. О. Макаренком. Вчений використовував дані, отриманні Д. Я. Самоквасовим наприкінці XIX ст. Аналізуючи текст повідомлень, вчений виділив з-поміж масиву городищ ряд пам'яток, що насправді були майданами [4, с. III]. Нажаль, дані надані волосними правліннями не завжди були вичерпними. Так кургани та курганні могильники навколо села Залатиха не потрапили на сторінки наукових видань кінця XIX – першої половини XX ст.

Вперше вони були оглянуті Л. І. Білінською у 1990 р. [5]. Через об'єктивні причини провести їх ретельне вивчення дослідниця не змогла, констатувавши їх наявність та позначивши на топографічній карті. У 2015 р. авторами було проведено натурне обстеження території навколо села Залатиха і картографовано кілька курганів та курганних могильників, серед яких було виявлено рештки селітроварних майстерень, влаштованих на місці невеликих курганних могильників [2, с. 6-9].

Вони розташовані на плато правого берега р. Сула серед масиву чорноземних середньогумусованих ґрунтів. Західніше знаходяться витoki невеликого струмка Глина, що є притокою річки Лисогор. Місцевість горбкувата, перерізана значною кількістю ярів та долинами струмків і мокрих балок, що впадають у р. Глина (рис. 1). Тут розташовані одиночні кургани та групи з 2-5 насипів. Кургани округлої, напівсферичної форми. Їх діаметр коливається від 30 до 60 м, а висота від 1 до 4 м. Рельєф місцевості сприяв роботі селітроварів, адже курганні насипи знаходилися на підвищеннях, оточених долинами струмків. Однією з проблем була наявність палива. Зазвичай для роботи майстерні використовувалося дерево з найближчих лісів. Деревина заготовлялася у великій кількості, адже печі для виварювання потребували значної кількості палива. Такий лісовий масив знаходиться за 5-6 км на схід на правому березі р. Сула.

Група майданів Залатиха 3 та курганний могильник Залатиха 4 розташовані на південь від села Залатиха. Два найбільші насипи знаходяться на підвищенні корінного берега, решта – на його схилі. Насипи великих майданів мають округлу форму та доволі круті схили. Висота збережених останців становить 3-5 м, а діаметр 50-60 м.

Майстерня з видобутку селітри була влаштована поряд з двома великими майданами. Технологічний майданчик знаходився між двома буртами відпрацьованого ґрунту. У центрі майданчика виявлено западину прямокутної форми, а поряд – три округлих. Найбільший майдан кільцеподібної форми, має округлу яму в центрі та три проходи. Всередині ями знаходяться купи відпрацьованого ґрунту. Поряд з майданом розташовані бурти серпоподібної форми. Східніше знаходиться другий майдан. Він підковоподібний, з проходом у північно-східній частині. Яма округла, лійкоподібна. У південній частині насипу знаходиться пандус для підйому до вершини. Третій майдан знаходиться в південно-західній частині могильника Залатиха 4, а відстань до майстерні становить 1 км. Тут було вибрано північно-східну частину насипу. Яма практично не виражена (рис. 2).

Ця майстерня типова для козацької традиції видобутку селітри. У якості сировинної бази було використано найбільші курганні насипи. Кургани високі та мають круті схили, що є свідченням того, що їх не насипали, а складала з шматків чорнозему. Вони містили значну кількість селітри, яка лишалася після загнивання органіки. Поряд знаходилося джерело води. Це струмок, що впадав у р. Глина. Ймовірно, що під час видобування селітри цей струмок могли перегатити для створення запасу води.

Вода була важливою складовою технологічного процесу видобутку селітри. Улаштування ставу процес тривалий, адже після будівництва греблі вода повинна накопичитися в достатній кількості для промивки землі та використання в господарських потребах. Будівництво греблі починали восени, щоб весняна повінь максимально наповнила став. Навесні, коли розпочинався процес видобування селітри став повинен був максимально наповнений водою. Невеликі струмки влітку часто міліють і не дають води в достатній кількості.

Першим для розроблення було обрано майдан № 1. Він єдиний, де є бурти відпрацьованого ґрунту. Цей насип був найбільшим і міг містити більші запаси селітри. Саме поряд з ним були влаштовані печі для випарювання лужного розчину. Ці печі, від яких лишилися округлі западини, були заглиблені в ґрунт. До них вели заглибини, що можуть бути входом до топкової камери печей. Їх рештки за своїми конструктивними особливостями схожі на ті, що були досліджені С. А. Скорим та Д. В. Каравайком на Більському городищі у 2006 р. [3, с. 33-34]. Майдан цікавий своїм плануванням. Він має кілька проходів. Першим міг утворитися прохід у західній частині, що вів з ями до комплексу печей. Після заглиблення в насип кургану утворилися ще два проходи в східній та північно-східній сторонах насипу. Дно ями рівне без заглибин. Скоріш за все промисловики дійшли до шару ґрунту, що вже не мав достатньої кількості селітри або до материка.

Після цього майдан було покинуто і розпочався процес розкриття іншого кургану. Тут залишилися елементи, пов'язані з транспортуванням землі від вершини кургану до його підніжжя. Для зручності підйому до вершини в насипу прорізували доріжку-серпантин. Ширина збереженої частини становить близько 2 м. Вузькій підйом на вершину майже п'ятиметрового кургану свідчить про те, що процес виїмки ґрунту відбувався без застосування тяглових тварин. Ґрунт з другого майдану використовувався на тому ж технологічному майданчику. У цей час перший майдан вже використовувався для складування відпрацьованого ґрунту. Три невеликі купи землі зафіксовані на дні ями майдану. Другий майдан відрізняється від першого устроєм ями. Тут вона за формою нагадує гостродонну античну амфору. Видно, що промисловики вибирали ґрунт, де було найбільше селітри. Після того, як було вибрано багатий селітрою ґрунт, майдан покинули і почали возити землю з іншого, що знаходився в складі іншого могильника. Але з певних причин цей процес було припинено. Яма на новому майдані так і не була сформована, а сам насип було використано лише частково.

Курганний могильник Залатиха 2 розташований за 2 км на південний схід від південно-східної околиці села Залатиха, в урочищі Харханівські Могили. Складається з 3 курганів та 4 майданів, що витягнуті по лінії північний захід – південний схід. Кургани округлої, напівсферичної форми, діаметром 30-40 м і висотою 1-1,3 м. Найбільший майдан має кільцеподібну форму без чітко виражених проходів. Курганний насип було вибрано по центру. У результаті земляних робіт утворився останець з округлою ямою по центру. Його висота зараз становить 2 м, що свідчить про ретельність вибирання багатого на селітру ґрунту. Зі східного боку знаходяться асиметричні бурти викиду, схожі на клешні краба. Серед бургів викиду знаходиться невеликий підковоподібний майдан з проходом у південній частині. Зі східної сторони розташовані два підковоподібні майдани з проходами у західній стороні (рис. 3).

Майданний комплекс розташований на рівній ділянці плато правого корінного берега р. Сула неподалік озера Харханівське. Воно утворилося на місці давнього мокрого яру, що впадав у р. Глина.

Найбільш цікавим у складі могильника є кільцеподібний майдан. Він не має чітко вираженого проходу, а стінки ями навіть сьогодні досить круті. Для того щоб піднімати ґрунт нагору необхідно було за-

стосовувати пристрій схожий на колодязний журавель. Він дуже простий у виготовленні та не потребує багато складних частин. Застосування такого пристрою значно прискорювало та полегшувало виїмку ґрунту з ями. З південної сторони майдану знаходиться великий серпоподібний викид відпрацьованого ґрунту. З півночі та заходу знаходяться невеликі викиди. Ймовірно, що цей майдан почали розварювати одним з перших. Він найбільший у групі курганів. Згодом, коли ґрунт багатий на селітру вичерпався, майдан став використовуватися для звалювання відпрацьованого ґрунту. У цьому процесі також застосовувався підйомний пристрій. Купи ґрунту округлої, конусоподібної форми. Це свідчить про те, що ґрунт сипали зверху. Другий майдан є рештками невеликого кургану діаметр якого склав 20 м. Було вибрано центральну частину насипу, а ґрунт виносився вручну через прохід, розташований з південної сторони. Майдан, що знаходиться в східній частині могильника після вибирання ґрунту також використовувався під звалище землі, але тут було застосовано інший підхід. Ґрунт заносився на останець курганного насипу і зсипався до середини. Унаслідок цього утворився серпоподібний викид, що злився з насипом майдану. Місце розташування технологічного майданчика виявити не вдалося. Аналізуючи розташування викидів ґрунту та проходів у майданах, можна припустити, що печі для виварювання знаходилися в трикутнику між майданами №№ 1, 2 та 3.

Цікаво, що для видобутку селітри було обрано курганний могильник, що знаходився на відстані 1,2 км на південь від озера Харханівське. Між майданами та озером знаходиться курганний могильник з насипами висотою від 2 до 4 м. Але з певних причин для розварювання було обрано саме той могильник, що знаходився далі від джерела води.

Про обсяг видобутої селітри з подібних майстерень на курганах свідчить документ, датований 1639 р. Український майстер Миско Майстриук зголосився варити селітру в Білгородському повіті. Він під охороною з місцевих дітей боярських взимку 1639 р. поїхав для вибору кургану, багатого на селітру. У відписці білгородського воєводи М. Пожарського йдеться про те, що потрібно для улаштування майстерні. Варниця на 2 казани ємністю 120 літрів повинна була обслуговуватися 40 робітниками, 40 тягловими волами, реманентом та охороною. Майстер зазначив, що вихід селітри з курганного насипу може становити близько 15 пудів [1, с. 260-261]. Таким чином можна припустити, що загальний обсяг видобутої селітри на двох майстернях міг дорівнювати близько 50-60 пудів.

Добрий стан збереженості дозволив виділити та зафіксувати не тільки загальний абрис майданів, а й окремі технологічні елементи. Серед них можна виділити пандус для підйому на вершину кургану, котлован заглибленої споруди, рештки печей. Конструктивно майдани подібні до тих, що відомі на території Лівобережної України. Від майданів Південної Сіверщини виділяються наявністю чітко сформованих буртів викиду та розташуванням відпрацьованого ґрунту в середині майданних насипів.

Ці селітроварні майстерні функціонували в слабо заселеній прикордонній місцевості, що рівно віддалена від адміністративних центрів Задніпрянщини – Ромен, Варви, Лохвиці та Срібного. Ця територія на карті Г. Л. де Боплана зображена без сільських населених пунктів.

Нажаль, встановити точний час роботи цієї майстерні без наявності артефактів неможливо. Є припущення, що її існування може припадати на середину XVII ст., тобто час, коли майданний спосіб варіння селітри набув максимальної популярності.

Список використаних джерел та літератури

1. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах. Том 1. 1620-1647 годы. – М.: изд. АН СССР, 1953. – 585 с.
2. Гречко Д. С. Звіт про археологічні розвідки на території Роменського, Охтирського та Сумського районів Сумської області у 2015 р. / Д. С. Гречко, Ю. М. Берест, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // НА ІА НАНАУ. – 2016/бн. – С. 8-9.
3. Каравайко Д. В. Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище) / Д. В. Каравайко, С. А. Скорый, В. В. Приймак. – Полтава: Полтавський літератор, 2008. – 76 с.
4. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии (сборник топографических сведений). Издание Полтавской учёной комиссии / Н. Макаренко. – Полтава: Типография Тов. печатного дела, 1917. – 105+ XIX с.
5. Сухобокров О. В. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1990 г / О. В. Сухобокров, С. П. Юренко, Л. И. Белинская // НА ІА НАНАУ. – 1990/36.

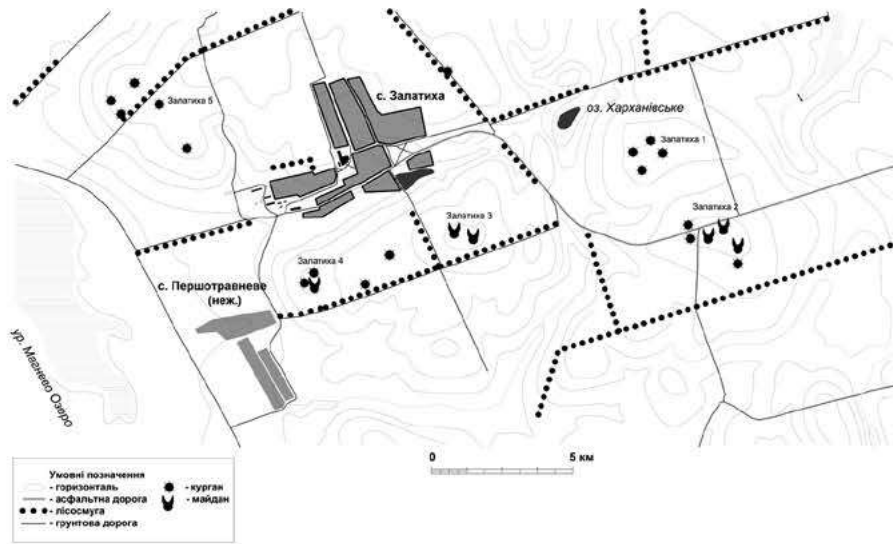

Рис. 1. Карта розташування курганних могильників поблизу с. Залатиха Роменського району.

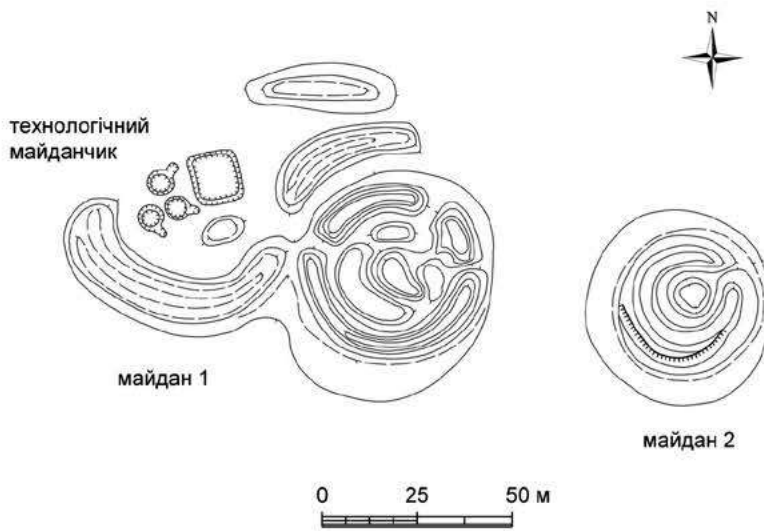

Рис. 2. План групи майданів Залатиха 3.

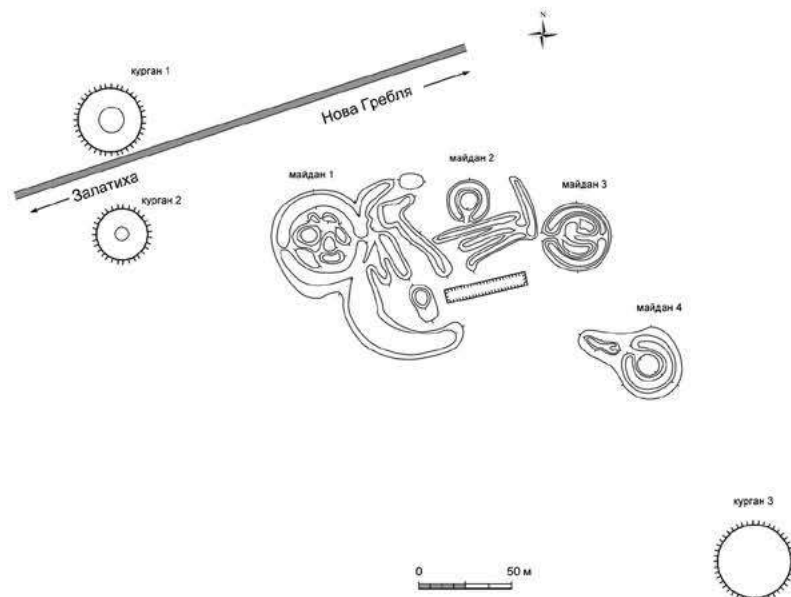

Рис. 3. План курганного могильника Залатиха 2.